

УДК:
323.25:321.7(497.11)

Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXIII) X, vol=27
Бр. 1 / 2011.
стр. 131-153.

*Александра Мирковић**
Институт за политичке студије, Београд

ГРАЂАНСКА НЕПОСЛУШНОСТ КАО ЈЕДНА ЕВОЛУТИВНА *BOTTOM-UP* СТРАТЕГИЈА ДЕМОКРАТСКИХ ПРОМЕНА: СЛУЧАЈ СРБИЈЕ**

Сажетак

У основи савременог концепта грађанске непослушности, то јест његове доминантне ролсовске варијанте, налази се један превасходно системски теоријско-методолошки приступ, тиме што се као основни услов примене овакве политичке праксе поставља стриктно одређен системско-институционални оквир, оличен у већ развијеној и стабилној либерално-представничкој демократији. Поред тога, истичу се и додатни услови за оправданост таквог цивилног деловања, од којих је свакако најзначајнији опет онај системски, који налаже да се њиме не може довести у питање тај уставно-правни и политички поредак, већ једино појединачни правни и политички акти, одређене политичке одлуке, мере и политике. Коришћење такве теоријско-методолошке матрице води ка закључку да се онда ни ванинституционално политичко деловање грађана Србије у њиховој антирежимској борби, у условима квазидемократије из деведесетих година, не може подвести под појам грађанске непослушности, у његовом правом смислу. Ауторка настоји показати да је такав општи теоријски оквир од кога се полази сувише узак и догматски, будући да се њиме заправо врши одвајање теорије од стварности, па и

* Истраживач, Институт за политичке студије, Београд

** Рад је реализован у оквиру пројекта бр. 179009 Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

од реалности српског друштва с краја последње деценије XX века. Штавише, тако се смањује и когнитивна и друштвено-политичка употребљивост самог концепта грађанске непослушност, а тиме и демократски капацитети савремених друштава. Дакле, жели се истаћи да је реч о једном спорном приступу који производи низ аналитичких симплификација у емпиријским истраживањима уопште, па и у случају анализе карактера протестних акција тадашње друштвене опозиције у Србији. Стога се предлаже извесно кориговање тог системско-институционалног приступа и његово допуњавање *civic culture pristupом*, као једним нормативним приступом. На основу дубље анализе системско-ситуационог контекста у периоду 1990-2000. године и, посебно, нетооктобарских догађаја, уз стављање нагласка на постојећи нормативни (политичко-културни) оквир, дошло се до закључка да се тада у Србији, и поред важећих псеудодемократских услова једног хибридног режима, ипак „десило“ масовно отказивање послушности властима, које је при том имало и нека суштинска обележја грађанске непослушности, на којима се у савременим концептуализацијама ове политичке праксе посебно инсистира.

Кључне речи: Грађанска непослушност, либерално-представничка демократија, квази- или псеудодемократија, хибридни режим, случај Србије, институционализација демократије и људских и грађанских права и слобода, цивилно-друштвени и политички актери, демократски капацитети, цивилна политичка култура, демократске промене, системско-институционални приступ, нормативни приступ.

Премда посткомунистичка друштва могу и данас служити као пример укореееног конструктивистичког начина политичког и правног мишљења, чему највише доприносе управо њихове политичке, а посебно владајуће „елите“, она су уједно и добар пример могућности примене и делотворности грађанске непослушности и у недемократским системима, то јест друштвима са неразвијеном или нестабилном демократијом. Наиме, најзначајнија новија искуства у вези са праксом масовне грађанске непослушности долазе управо с простора Средње, Источне и Југоисточне Европе, као и Евроазије. Но, иако се издвајају и истичу и други примери примене овакве стратегије демократских промена у друштвима из поменутих европских региона, попут рецимо грађанских иницијатива и акција непослушности везаних за синдикат „Солидарност“ у Пољ-

ској, чини се да је посебно значајан случај Србије из периода слабљења и пада режима Слободана Милошевића.

Овај случај спада међу оне примере где стварање услова за примену цивилних стратегија демократских промена (тзв. *bottom-up* стратегије) од стране самог друштва, одоздо (*from below*), а међу њима и грађанске непослушности као специфичног стратегијског средства, није било подстакнуто или олакшано спровођењем политичких промена одозго (*from above*), путем тзв. *top-down* стратегије демократских промена (политичке стратегије промена)¹⁾ или онога што Џон Кин (John Keane) назива „политиком повлачења” с власти (*politics of retreat*)²⁾. Напротив, тадашња политичка власт у Србији све је учинила да онемогући или макар ограничи такве цивилне акције и спречи, то јест максимално, колико је то било могуће, одложи спровођење промена, неопходних за даљу модернизацију и стварну демократизацију друштвеног и политичког система. Али, како то обично бива, репресивност власти је само допринела ширењу критичке свести грађана о природи и обиму њихове политичке облигације на послушност. Јер, како је још Едмунд Берк (E. Burke) давно рекао: „Доста се властима толерише и пропушта без постављања питања тамо где је много тога препуштено слободи мишљења. Све постаје спорно тамо где је све наметнуто”.³⁾

Сасвим је извесно да је такво репресивно и арогантно понашање власти у значајној мери утицало на масовну мобилизацију српских грађана за учествовање у грађанским протестима и разним акцијама грађанске непослушности (попут, на пример, блокада саобраћаја, штрајкова у предузећима, одржавања забрањених или ненајвљених демонстрација и др.), и то без обзира на режимске притиске и претње, па чак и оружаном силом. Тако је током 2000. године грађанска непослушност, „техника политичке борбе која нема дубоке корене у домаћој политичкој култури”, каже Спасићева, „постала преовлађујуће средство противљења тадашњем

1) Више о овим различитим стратегијама (политичкој и цивилној) демократских промена у: Вукашин Павловић, *Друштвени покрети и промене*, ФПН, ЈУПН, Београд, 2003, стр. 93-101.

2) John Keane, “The politics of retreat”, *The Political Quarterly*, Vol. 61, No. 3, 1990, стр. 340-352; о томе и у: Џон Кин, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, „Филип Вишњић”, Београд, 2003, стр. 57-61; такође, о Киновој теорији политике повлачења видети и: Александра Мирковић, „Савремена схватања цивилног друштва с посебним освртом на концепцију Џона Кина (John Keane)”, *Политичка ревија*, год. (XVI) IV, вол. 8, бр. 3, 2005, ИПС, Београд, 2005, стр. 937-956.

3) Наведено према: Војислав Становчић, „Проблеми легитимности политичке власти”, *Глас*, CCCLXVI, књига 26, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд, 1992, стр. 93.

режиму”.⁴⁾ Такође, сасвим је извесно и то да би, иако се истиче значај и неких других чинилаца, без масовног грађанског активизма и таквог, углавном ненасилног отпора режиму који је већ одраније оспоравану легитимност тада изгубио и формално, изборним путем, демократске промене биле тешко могуће.

Због тога, иако по преовлађујућим теоријским концепцијама, пучка антирежимска борба у Србији током последње деценије прошлог века, па ни студентски и грађански протести током зиме 1996/1997. године, а посебно масовни протести из септембра и октобра 2000. године, не би могли да спадају у примере „праве” грађанске непослушности, они то ипак јесу, и то - како ћемо показати - из више разлога.

Савремени концепт грађанске непослушности, у својој доминантној ролсовској варијанти⁵⁾, могућност спровођења овакве политичке праксе везује за стриктно одређен системско-институционални оквир, те као основни услов њене примене поставља постојање развијене и стабилне либерално-представничке демократије; уз додатне услове њене оправданости, од којих је свакако најзначајнији опет онај системски, који налаже да се оваквим деловањем не може довести у питање постојећи уставно-правни и политички поредак, већ једино појединачни правни и политички акти, одређене политичке одлуке, мере и политике. Полазећи од такве теоријске матрице и системског методолошког приступа, а имајући у виду ауторитарни карактер *ancien régime*-а, али и спровођење демократских социјално-политичких промена као крајњи циљ делатно ангажованих грађана и њихових протестних акција, као

4) Ивана Спасић, „Грађанска непослушност”, у: *Критички појмовник цивилног друштва* (II), Предраг Крстић (ур.), Група 484, Београд, 2004, стр. 72.

5) Има, међутим, и мишљења да се ово данас владајуће схватање грађанске непослушности базира на једној кумулативној, тзв. Ролс-Хабермасовој (John Rawls; Jürgen Habermas) концепцији. Но, по нама, иако Хабермас такође полази од Ролсове матрице, својим поимањем ове врсте цивилног деловања са позиције дискурзивне теорије демократије, али и стављањем акцента на „зрелу” политичку културу као њен контекстуални оквир, он ипак ову у значајној мери надилази, те даје и један доста прихватљивији теоријски оквир, посебно са становишта савремене праксе. О томе више у: Александра Мировић, „Савремена схватања грађанске непослушности”, *Политичка ревија*, вол. 23, бр. 1, 2010, ИПС, Београд, стр. 1-20. О самом, пак, Ролсовом концепту грађанске непослушности, видети: Џон Ролс, *Теорија правде*, Службени лист, Београд, ЦИД, Подгорица, 1998, стр. 305-347. Како је за правилно разумевање овог концепта неопходан увид у ширу Ролсову теорију политичког легитимитета, ту значајно може помоћи једна од новижих студија: Ana Matan, *Teorija političke legitimosti Johna Rawlsa*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2008. О Хабермасовом схватању детаљније видети: Jürgen Habermas, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *Гледишта*, бр. 10-12, 1989, стр. 52-68.

и присутност елемената насиља када је у питању 5. октобар, изводи се, некад експлицитно, а чешће имплицитно, закључак о томе да се поменуто ванинституционално политичко деловање грађана Србије не може подвести под појам грађанске непослушности, у његовом правом смислу.

Пре свега, наша основна замерка ту односи се на општи теоријски оквир од кога се полази, а који, својим схватањем грађанске непослушности искључиво као „продужетка демократске политике” (Баркер /R. Barker/) ⁶⁾, јесте један и сувише узак и догматски оквир, којим се врши одвајање теорије од стварности, па и од реалности српског друштва с краја последње деценије XX века, чиме се, пак, смањује когнитивна, али и друштвено-политичка употребљивост овог концепта. ⁷⁾ Због тога и подвлачимо значај другачијег тумачења неопходног контекста за примену праксе грађанске непослушности, где се акценат не би стављао само на нужан институционални, него и на одређен политичко-културни оквир. Сматрамо, наиме, да је преваходно потребно кориговање у извесном степену оног системско-институционалног приступа, у правцу одређеног редуковања његових превисоких захтева на један нужан институционални минимум, који би подразумевао бар делимичну институционализацију демократије и људских и грађанских права и слобода; а то значи могућност постојања цивилног друштва, макар у његовој рудименталној форми, и одређен неопходан простор за његово деловање и самоодбрану, као и демократску легитимизацију власти и поретка, или макар да се држи до ње. Потом је потребно извршити и комбиновање овако “омекшаног” институционалног приступа једним нормативним приступом којим би се истакао значај цивилне политичке културе (тзв. *civic culture* приступ) за примену стратегије грађанске непослушности.

Претходно истакнутим становиштем превиђа се, пак, више момената битних за утврђивање карактера политичког деловања

- 6) R. Barker, “Civil disobedience”, у: S. M. Lipset /ed./, *Encyclopedia of Democracy II*, Routledge, London, 1995, стр. 226; нав. према: Ивана Спасић, „Грађанска непослушност”, *op. cit.*, стр. 71.
- 7) О неким новијим критикама тог доминантног ролсовског схватања грађанске непослушности, видети: Roland Bleiker, “Rawls and the limits of nonviolent civil disobedience”, *Social Alternatives*, Vol. 21, No. 2, Autumn 2002, стр. 37-40; Andrew Sabl, “Looking forward to justice: Rawlsian civil disobedience and its non-Rawlsian lessons”, *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 9, No. 3, 2001, стр. 307-330; Alan Carter, “In defence of radical disobedience”, *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 15, No. 1, 1998, стр. 29-47; или, на пример: J. Welchman, “Is ecosabotage civil disobedience”, *Philosophy and Geography*, Vol. 4, No. 1, 2001, стр. 97-107.

тадашње друштвене опозиције⁸⁾ у Србији у њеној антирежимској борби. Реч је, наиме, о једном приступу који пати од симплификације ствари. Прво, у његовој основи стоји једна крајње упрошћена или, како је Лари Дајмонд (Larry Diamond) оцењује, „исувише груба” дихотомна подела поредака на ауторитарне и демократске⁹⁾, чиме се запостављају поједини типови и прелазни облици који постоје у свакој од ових врста политичког система. Друго, то би било једно поједностављено и једнозначно тумачење мотива и предмета захтева учесника овде разматраних протестних акција. Такође, ту се губи из вида и проблематичност теоријског одређења саме категорије насиља и спорност ненасилности као обележја грађанске непослушности.

На основу дубље анализе системско-ситуационог контекста у периоду 1990–2000. године и, посебно, петооктобарских догађаја, уз стављање извесног нагласка на постојећи нормативни (политич-

- 8) Када се говори о овом случају Србије, посебно је важно указати на значај употребе појма „друштвена опозиција”, јер је партијска опозиција, уистину, била само језгро много ширег опозиционог окупљања и деловања. Поред опозиционих партија, важну, па чак и пресудну улогу у том деловању имали су актери цивилног друштва, тј. грађани, њихова удружења и невладине организације, а посебно покрет „Отпор”, који је првобитно био студентски, да би се касније (од маја 2000. год.) трансформисао у народни покрет.
- 9) Дајмонд износи овакву оцену дихотомије ауторитарни / демократски поредици, имајући управо у виду то да се у обе ове групе сврставају политички поредици између којих заправо постоје значајне разлике. Настојећи да да разраду те упрошћене двочлане поделе, он је развио једну аналитички далеко употребљивију петочлану типологију. То је једна еволутивна схема која полази од градације појединих типова поредака у погледу њихове демократске (не)развијености. По њено првој верзији, у ауторитарну врсту поредака спадају: ауторитаризам, који је одређен као „резидуална категорија”, и псеудодемократија (као „либералнија варијанта” ауторитарног поретка); док демократска врста поредака обухвата три различита типа: изборну демократију (као „најсиромашнији” вид демократије, одн. њен први ступањ), средњи тип, између изборне и либералне демократије (који је нешто „богатији” демократски облик од претходног) и либералну демократију (као развијенији вид демократског поретка). Више о овој типологији видети: Larry Diamond, «Is the Third Wave Over», *Journal of Democracy*, No. 3, 1996, стр. 20-38. Можемо закључити, дакле, да прва два типа демократских поредака (изборна демократија и тзв. средњи тип), а посебно онај први, представљају у бити још увек својеврсне семидемократије, будући да им недостају многи елементи развијеније и консолидоване уставне демократије. Но, како Дајмонд с правом демократију схвата као развојни феномен, по њему и либерална демократија, као и сви други мање развијени облици демократског поретка, може такође да се даље унапреди (у погледу одговорности, пристипачности, конкурентности, инклузивности, ефикасности владавине права и др.), али исто тако и њен квалитет може да се погорша. Неки теоретичари ће отићи и корак даље, те ће у својим еволутивним схемама формулисати и следећи развојни степен, као посебан тип демократског поретка који надилази либералну демократију. Андреас Шедлер (Andreas Schedler) је, на пример, у свом четворочланом континууму на такву позицију поставио модел напредне демократије (о томе у: Душан Павловић, Слободан Антонић, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, Службени гласник, Београд, 2007, стр. 191).

ко-културни) оквир, ми ћемо настојати да покажемо да се тада у Србији ипак „десило” масовно отказивање послушности власти, које је при том имало и нека суштинска обележја грађанске непослушности, на којима се у савременим концептуализацијама ове политичке праксе посебно инсистира. И не само што је таква стратегија била примењена, него се она показала и као ефикасан механизам друштвеног притиска у псеудодемократским условима, то јест као делотворно и легитимно средство за спровођење легално већ остварене промене режима. Стога и не чуди што је ово искуство српског друштва у спровођењу гандијевске теорије постало „после октобра 2000, врло тражен и успешан српски извозни ‘бренд’”¹⁰⁾, као својеврсни „рецепт” за ефикасну ненасилну борбу против нелегитимне власти. Но, за разлику од аналогних догађаја који су уследили у евроазијском региону (Украјина, Грузија и Киргистан), данас актуелна дешавања на северно-афричком и блиско-источном простору, захваћеном тзв. туниским синдромом, углавном се не могу поредити са српским случајем, јер ту ипак не може бити говора о примени *грађанске* непослушности, као еволутивне стратегије промена. Масовни антирежимски протести у Тунису преурањено су и стога, како се показало, погрешно названи „револуцијом јасмина”. Таква упозорења већ стижу; на пример, британски дневник Гардијан је истакао да је „туниска револуција цвет који лако може да буде згажен”.¹¹⁾ Наиме, ови протести су, и поред таквих цивилних акција какав је био протестни марш шарене колоне возила („Караван ослобођења”) у коме је учествовао велики број младих, али и борци за људска права и синдикални ак-

10) Славиша Орловић, „Проблеми демократске консолидације Србије”, у: *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године: Годину дана после*, Д. Павловић (ур.), Службени гласник, Београд, 2008, стр. 97. Аутор даје ову констатацију имајући у виду сличне догађаје који су се после 2000. год. десили у Грузији, Украјини и Киргистану, и то такође после изборног пораза тамошњих ауторитарних власти. У свим овим земљама, важну улогу у спровођењу промена режима имали су покрети (ненасилног) отпора младих, попут српског „Отпора” (*Resistance*): „у Грузији – Кмара (Доста, *Enough*), у Украјини – Пора (Време је, *It's time*), у Киргистану – Кел Кел (Нова епоха, *New epoch*)”. „Песница нашег Отпора је”, закључује он, „постала симбол за све друге” (*ibid.*, стр. 98). Додајмо овде да су чак и у неким афричким земљама оснивани антирежимски покрети налик овом српском, нпр. у Зимбабвеу покрет Звакњана (Доста!). А у првој половини 2010. год. песница „Отпора” се појавила и у Египту, на протестима у Каиру организованим против закона којим су тамошњој полицији дата превелика овлашћења при хапшењу.

11) „Нова влада у Тунису”, извор: *РТС*, понедељак, 17. јануар 2011; интернет: <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/2/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82/827632/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B0+%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0+%D1%83+%D0%A2%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%83.html> (приступљено: 01/02/2011).

тивисти, ескалирали у велике социјалне нереде, са насиљем и проливањем крви на улицама туниских градова, уз на десетине људских жртава. У Египту је још више ситуација измакла контроли, те је тамошња антирежимска борба однела људске жртве које се броје стотинама; а сада, након каирског „Марша милиона” који је протекао у миру, прети опасност да се жестоки сукоби међу становништвом претворе у грађански рат. Поред тога, велики протести у овим земљама нису уследили након изборног пораза тамошњих аутократских власти, већ услед народног гнева због репресије, високе корупције, велике незапослености и генерално лошег стандарда живота (у том смислу, више је него индикативан симболичан назив под којим су одржане демонстрације у Александрији - „Дан гнева”). Но, како су туниски догађаји инспирисали антивладине демонстрације у Јордану и Јемену, а медији извештавају и о немирима у Либији, као и о случајевима протестног саможртвовања у Алжиру, Египту и Мауританији, налик оном иницијалном случају у Тунису, све то указује на изузетну актуелност теме о, ако не баш *грађанској* непослушности, онда свакако једном облику отказивања послушности нелегитимним властима као р/еволуционистичкој тактици спровођења друштвених и политичких промена. Такође, читава та ситуација недвосмислено указује и на „потребу да владе одговарају на захтеве народа”, како је то недавно истакао Генерални секретар Уједињених нација, Бан Ки-мун (Ban Ki-moon), говорећи управо о туниском случају.¹²⁾ Али, вратимо се случају Србије, који је овде предмет наше анализе.

Карактеризација начина деловања грађана током петооктобарских дешавања у Србији веома је битна, будући да она представљају једну социјалну чињеницу која је по свом значају таква да се назива „догађајем”.¹³⁾ Пети октобар 2000. године, дакле, у сваком случају јесте један значајан догађај у савременој српској и југословенској историји, без обзира на постојеће савремене дискурсе о (не)оправданости и (не)изневерености очекивања која су у вези с њим постојала. Поред тога, веома је важно истаћи да су ови дога-

12) *Ibid.*

13) „За неку социјалну чињеницу каже се да представља догађај уколико по свом значају превазилази уобичајено вредновање осталих социјалних чињеница, уколико је по свом значају изузетна. Значај неке социјалне чињенице потиче од тога што она значи нешто посебно у одређеном контексту, што има одређено значење у њему” (Миле Савић, „Догађај и нарација: О процењивању карактера савремених догађаја”, у: *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, Ивана Спасић, Милан Суботић /урс./, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2001, стр. 13).

ђаји значајни не само због њиховог позитивног исхода и оног што је тада остварено, већ и због онога што се није остварило, а то је спровођење једног заиста опасног сценарија, за шта су реално постојали изгледи. Коначно, карактеризација, као „утврђивање трајног и посебног (битног) одређења”¹⁴⁾, било којих друштвених догађаја, па тако и ових од 5. октобра, увек у одређеном степену зависи и од теоријских и нормативних одређења аутора који је врши; те, поред аналитичке и когнитивно-дескриптивне, она у значајној мери има и практично-политичку улогу, јер може и сама бити чинилац промена, њихове динамике и квалитета. Стога и сматрамо да је то питање од посебне важности, коме се мора веома одговорно приступити, без давања неких паушалних и неоснованих оцена. Но, пођимо редом.

Како утврђивање карактера ових догађаја и природе политичког деловања грађана током њиховог дешавања захтева карактеризацију и евалуацију и самог тада постојећег поретка, првенствено због оног доминирајућег системско-институционалног приступа у савременим схватањима грађанске непослушности, најпре ћемо се осврнути на то питање. Пре свега, треба рећи да по том питању не постоји сагласност међу домаћим политичким теоретичарима и аналитичарима. Постојеће оцене политичког поретка у Србији из посматраног временског периода (1990-2000) крећу се, наиме, у широком дијапазону: од „семидемократије” и „неконсолидоване демократије”; преко „псеудодемократије”, „ауторитарног плурализма”, „привидног плурализма” и „изборног ауторитаризма”; до „цезаризма” или, пак, „плебисцитарног цезаризма”, „ауторитаризма са султанистичким тенденцијама”, „султанизма”, „меке диктатуре” и др. Слажемо се са констатацијом Д. Павловића и С. Антонића да „та бујица класификација и оригиналних решења... није могла да буде случајна”; то је, кажу они, „у првом реду последица једне дубље конфузије у политичкој науци у Србији у којој није било могуће успоставити консензус око класификације режима”.¹⁵⁾ Поред тога, јасно је, што такође истиче овај ауторски двојац, да је то последица и генералне слабости политикологије, која је све до средине деведесетих година прошлог века питању класификације политичких поредака приступала на бази оног упрошћеног,

14) *Ibid.*, стр. 11.

15) Душан Павловић, Слободан Антонић, „Одговор на критике”, у: *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године: Годину дана после*, Душан Павловић (ур.), *op. cit.*, стр. 162.

традиционалног концепта у чијој је основи поменута дихотомија недемократија / демократија. Но, чине се да није без основа ни приговор, упућен овим закључцима, да су неке од тих карактеризација имале и практично-политичку, то јест идеолошку функцију делегитимисања Милошевићевог режима.¹⁶⁾ Али, ми бисмо додали да су, такође, неке од њих биле у истој таквој функцији, само усмереној на легитимисање овог режима. При том, таква политизација није ексклузивна одлика политикологије, јер је она, мање или више, присутна у целокупној друштвеној науци, и то не само српској, већ у обилатој мери и иностраној. Та чињеница је несумњива потврда тезе да је у овој научној области, протканој нормативним садржајима, тешко остварљива нека строга или апсолутна идеолошка неутралност, али не сме се занемарити ни потенцијални ризик од тога да покушаји њеног остварења заврше у вредносном релативизму, са свим опасним последицама које отуд следе. Ово упозорење, наравно, не значи да не треба држати до принципа објективности: научни посленици, да би остали то што јесу, морају тежити његовој имплементацији максимално колико је то могуће.

По свему судећи, као што истиче Д. Вучићевић, говорећи о једном од поменутих типова хибридног режима: „Концепт изборног ауторитаризма је очигледно лакше дефинисати, док је знатно теже утврдити природу политичког система појединачних држава”.¹⁷⁾ Овај аутор је ипак склонији мишљењу да су та неслагања српских политиколога, макар када је реч о утврђивању раздобља владавине режима изборног ауторитаризма у савременој српској историји, пре резултат коришћења другачијих критеријума за процену степена остварености демократских изборних стандарда, него наводне слабости политикологије. Ту се, дакле, не ради о некаквом егзактном мерењу, већ само о личној евалуацији и расуђивању појединих аутора. „Због тога ће”, закључује он, „компликовани случајеви, какав је и Србија, и даље изазивати контроверзе”.¹⁸⁾ Но, без претензија да се овде бавимо валидношћу свих горенаведених оцена, полазних претпоставки на којима се оне темеље и њихових евен-

16) Овакву критичку примедбу на рачун поменутих аутора и њиховог ранијег одређења милошевићевског режима као султанистичког, у врло оштром тону изнео је Јово Бакић, у: „Проблеми политиколошког формализма, научног провинцијализма и политизације политиколога”, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године: Годину дана после*, Душан Павловић (ур.), *op. cit.*, стр. 50-51.

17) Душан Вучићевић, „Демократизација кроз изборе: Изборни ауторитаризам у Србији”, *Политичка ревија*, вол. 26, бр. 4, 2010, ИПС, Београд, 2010, стр. 6.

18) *Ibid.*, стр. 23.

туалних ограничења и доприноса теоријским анализама, изнећемо сопствено мишљење, уз настојање да га и аргументовано образложимо, о типу тог политичког поретка, а на чему једним делом и зајнивамо тезу о томе да су одређене протестне акције грађана Србије ипак представљале примену праксе грађанске непослушности.

Оно што је нарочито значајно, а што се некад, свесно или не, превиђа јесте чињеница да су постојале две фазе које су карактерисале политички поредак у Србији током последње деценије XX века: једна је обухватала период од 1990. до 1996/1998. године и друга која је отпочела 1996, али се потпуно профилисала 1998, и трајала до пада милошевићевског режима 5. октобра 2000. године, односно одржавања републичких ванредних парламентарних избор 23. децембра исте године. Међутим, иако је дошло до извесне инволутивне трансформације у понашању политичке власти, спорна је, по нама, тврдња да су те две фазе истовремено значиле и два различита типа поретка.

У Србији су 1990. године. конституисане демократске институције и начела, попут вишепартијског система, вишестраначких избора, парламентарног система и основних људских и грађанских права и слобода. Владајућа Социјалистичка партија Србије (СПС), у поменутој првој фази своје владавине, а посебно на њеном почетку, имала је широку подршку у бирачком телу Србије.¹⁹⁾ Такође, формално је уведен капиталистички систем са делимично тржишном привредом; мада је, по неким мишљењима, у том погледу постојао континуитет са (пост)титоизмом.²⁰⁾ Основан је велики број невладиних организација и грађанских удружења, што говори и о плурализацији друштва у ужем смислу и настанку рудименталних форми цивилног друштва. Ове чињенице указују на извесна демократска обележја; но, њихово постојање, само по себи, не значи и да се тадашњи поредак може квалификовати као демократски. Пре

19) То потврђују статистички подаци о процентима гласова које је ова партија добијала на сукцесивним републичким изборима. Они указују на то да је она у континуитету имала релативну већину гласова: „1990. – 46.1 одсто; 1992. – 28,8; 1993. – 36,7 одсто; 1997. (у ‘левој коалицији’) 34,2 одсто” (нав. према: Владимир Гоати, „Природа поретка и октобарски преврат у Србији”, у: *Револуција и поредак: О динамици промена у Србији*, Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *op. cit.*, стр. 45). Имајући то у виду, Гоати закључује: „Иако се може претпоставити да је СПС задобијала део гласова захваљујући изборним манипулацијама, нема никакве сумње да је у посматраном временском оквиру та партија уживала снажну подршку бирачког тела Србије” (*ibid.*).

20) Такву оцену износи Светозар Стојановић, наглашавајући да се ту заправо радило о симулирању тржишне привреде. О томе видети: С. Стојановић, „Демократска револуција у Србији”, у: *Револуција и поредак: О динамици промена у Србији*, Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *op. cit.*, стр. 23.

свега, уведени плурализам је био један „ауторитарни плурализам”. Под тим подразумевамо како то да је у оквиру атомизиране партијске сцене доминирала ауторитарна структура политичких партија, базирана на принципу вође (одсуство унутарпартијске демократизације), тако и то да је такав партијски плурализам, по неким оценама и „привидни, са квазиопозицијом”²¹⁾, као и онај друштвени, деловао у ауторитарним условима самог политичког поретка. Владајућа партија, поред држања у својим рукама свих полуа власти, укључујући и војску и полицију, имала је монополску контролу и над стратешким друштвеним делатностима, какве су привреда и медији, али и другим областима. Таквом контролом партијско-државног апарата над друштвеном својином, као „свачијом и ничијом”, а у ствари државном, инаугурисан је посве специфичан облик капитализма – тзв. етатистички капитализам. Вештим политичким маневрисањем, ова партија је успевала да придобије подршку и других парламентарних странака (прво Српске радикалне странке - СРС, а после Нове демократије - НД), те да тако обезбеди потребну већину у републичком парламенту за доношење и измену изборних и других кључних закона у складу са својим ускостраначким интересима. То, уз режимску контролу медија и непостојање независног правосуђа, онемогућавало је, и поред присуства (ма каквог) партијског и друштвеног плурализма, постојање „фер и слободних” избора, а првенствено услова за равноправно учествовање опозиционих партија у политичкој утакмици и, тиме, смену власти.²²⁾ Управо ово непостојање довољно равноправних услова у

21) Јовица Тркуља, „Србија на историјској прекретници”, у: *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, И. Спасић, М. Суботић (урс.), *op. cit.*, стр. 123. Објашњавајући тадашње непостојање демократског плурализма у Србији, аутор каже: „Може се, евентуално, говорити о плурализму у сингулару који је обележио политички живот Србије у протеклој деценији (деведесетих година – прим. А. М.), са владајућом партијом као возачем и опозицијом као сувозачем” (*ibid.*).

22) Критеријуми „слободних и поштених” избора нису били нарушени само поменутих условима и одсуством могућности за равноправно учествовање свих актера у политичкој утакмици, већ и озбиљним изборним пропустима и мањкавостима изборних процеса, а посебно изборним манипулацијама и крајом избора. Али, како истиче Милан Јовановић, критички се осврћући на тезу о фасадној и чисто формалној улози свих изборних процеса за време трајања милошевићевског режима, „... ма како то били тежки облици изборне манипулације, они не остављају места тврдњи да су сви избори у том периоду 'били пука фасада' и 'увек само формалност', односно да су покрадени, а то се данас у јавности узима као аксиом... Томе је допринео и сам Милошевић као персоналификација власти која је неправилностима у низу избора допринео ширењу и јачању уверења да су сви избори покрадени” (Милан Јовановић, „Консолидација, принципи 'слободних' и 'фер' избора и уставни дизајн”, у: *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године: Годину дана после*, Душан Павловић /ур./, *op. cit.*, стр. 64-66). Стога, овај аутор и не сматра прихватљивим оне евалуације да је „изборни ауторитаризам” карактеристика читавог тог периода, још од 1990. год. (Д. Павловић/С.

политичкој арени јесте кључно обележје које је тадашњем поретку у Србији давало карактер квазидемократичности. То истиче и Владимир Гоати, ослањајући се на раније поменути Дајмондову типологизацију, према којој постојање кључних карактеристика изборне демократије, односно правно „толерисање опозиције”, с једне стране, и одсуство равноправних услова за поштено надметање и оспоравање власти, с друге, чине основни критеријум за сврставање неког поретка у групу псеудодемократија.²³⁾ Дајмонд је најпре псеудодемократију уврстио у *genus* ауторитарних поредака, одредивши је као „либералнији облик ауторитарног режима”; да би је касније издвојио као посебан, хибридни тип поретка, који се налази између ауторитаризма и изборне демократије, обједињавајући одлике и једног и другог, али истовремено не припадајући ниједном од њих.²⁴⁾

Поменута обележја квази- или псеудодемократије говоре у прилог става да је у првој фази владавине Милошевићевог режима неоспорно постојао онај институционални минимум који смо од-

Антонић; С. Орловић), већ је ближи мишљењу да је бивши режим попримио таква обележја 1996, а да је пре тога имао облик неконсолидоване демократије, као извештан дефектан, али ипак демократски тип поретка. Слично је Милошевићев режим у периоду 1990-1996. оценио раније и Гоати (Владимир Гоати, *Стабилизација демократије или повратак монизму: „Трећа Југославија” средином деведесетих*, Унирекс, Подгорица, 1996, стр. 9); али, како ћемо у даљем тексту видети, он је у својим каснијим студијама у извесној мери изменио став по том питању. Овде је важно указати и на једно мишљење које уноси извесне иновације у овај дискурс. Реч је о једној од најновијих студија изборног ауторитаризма код нас, у ауторству већ поменутог Душана Вучићевића, у којој се напушта досадашња пракса домаћих аутора да се овај тип режима везује само за једно раздобље (нпр. 1990-2003, као код Павловића и Антонића; 1990-2000, како је код Орловића; или 1996-2000. код М. Јовановића), већ се, управо на основу критерија (не) задовољавања стандарда „слободних и поштених” избора, издвајају два таква периода, оба за време Милошевићеве владавине, која је карактерисао овакав хибридни поредак: 1990-1992. и 1996-2000. (видети: Д. Вучићевић, „Демократизација кроз изборе: Изборни ауторитаризам у Србији”, *op. cit.*, стр. 23, али и текст у целини, стр. 1-28).

- 23) Владимир Гоати, у својим новијим анализама поретка у Србији у периоду 1990-2000. године, полази од овог Дајмондовога концептуалног оквира, сматрајући да он „пружа највише могућности за упоређење између поредака посткомунистичких земаља и земаља стабилне демократије” (В. Гоати, „Природа поретка и октобарски преврат у Србији”, *op. cit.*, стр. 43-55; видети и: исти аутор, *Партије Србије и Црне Горе у политичким борбама од 1990. до 2000*, Conteco, Бар, 2000, стр. 46-51).
- 24) Своју првобитну типологизацију политичких поредака из 1996 год. (видети: овај чланак, стр. 5, фн. 9), Лари Дајмонд је делимично изменио у каснијим радовима: *Developing Democracy* (1999) и “Thinking about hybrid regimes” (*Journal of Democracy*, 2002). Он је овде псеудодемократију издвојио из групе ауторитарних поредака, одредивши је као посебан тип хибридног режима чија су одлика „фелерични избори који гарантују минималну неизвесност и конкурентност”. Диференција псеудодемократије у односу на недемократске поретке се изводи из степена репресије и њене блискости изборним демократијама. Нав. према: Душан Павловић, Слободан Антонић, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, *op. cit.*, стр. 77.

редили као један од два нужна услова за примену праксе грађанске непослушности. Наиме, постојала је демократска легитимизација власти, макар у формалном смислу њеног стицања на вишестраначким изборима; као и минимум институционализације људских и грађанских права и слобода, што је обезбеђивало одређен, мада свакако недовољан, простор за деловање цивилног друштва. Чињеница је да су опозиционе партије, у својој политичкој борби за изборно освајање власти, као стратегију изнуђивања бољих изборних услова, између осталог, користиле и грађанску непослушност, у виду бојкота избора, протестних окупљања и другог. Посебно се не може довести у питање примена ове праксе када је реч о великим студентским и грађанским протестима током зиме 1996/97. године, покренутим због фалсификовања резултата локалних избора, који су својим ограниченим успехом, то јест остваривањем непосредног циља, показали потенцијале настајућег цивилног друштва, односно „спремност грађана да се ангажују када мотиви пређу ‘критични праг’”²⁵⁾. Оваквим ванинституционалним и ненасилним деловањем, уз примену тзв. модела шетњи и велику креативност и маштовитост („карневализација” протеста²⁶⁾), грађани су масовно устали у одбрану своје изборне воље, то јест свог права гласа, а тиме и самог уставно-правног поретка, као што ће то уосталом бити случај и са масовним протестима током јесени 2000. године, али уз примену другачијег модела. Тако је управо, како каже С. Стојановић, „*субверзивни* потенцијал демократске псеудоморфозе дошао ‘главе’ владајућој номенклатури”²⁷⁾. Јасно је, међутим, да равнотежа псеудодемократског хибридног режима није могла дуго потрајати.

Другу фазу милошевићевског режима, која је добила замајац 1998. године или, прецизније, од 24. марта те године, када је у Србији формирана коалициона влада у коју су, поред СПС, ушле Југословенска удружена левица (ЈУЛ) и СРС (тзв. црвено-црна коалиција), карактерисало је заоштравање односа према партијској опозицији, али и према невладиним организацијама и тзв. независним медијима, чиме је знатно сужена слобода њиховог деловања.

25) Срећко Михаиловић, „Политичке формуле одржања и промене режима у Србији”, у: *Револуција и поредак: О динамици промена у Србији*, Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *op. cit.*, стр. 64.

26) Ђорђе Павићевић, Ивана Спасић, „Прелазна оцена: Промене у Србији као облик социјалног учења”, у: *Револуција и поредак: О динамици промена у Србији*, И. Спасић, М. Суботић (урс.), *op. cit.*, стр. 144.

27) Светозар Стојановић, „Демократска револуција у Србији”, *op. cit.*, стр. 24.

Наиме, након успостављања поменуте владајуће коалиције, дошло је до све већег опадања подршке партијама које су је чиниле, што су оне онда настојале да надокнаде све чешћим посезањем за репресивним мерама. Та регресивна тенденција у начину владања добила је израз, између осталог, и у низу ригидних и репресивних закона, попут „Закона о јавном информисању” (1998), „Закона о универзитету” (1998) и „Закона о локалној самоуправи” (1999). У сваком случају, извесно је да постоје индикатори који указују на то да је квазидемократски политички поредак, задобивши једну ауторитарнију форму, доживео извесну инволутивну трансформацију. Међутим, као што се не може рећи да је владајући поредак тек тада постао ауторитаран, јер већ и сама псеудодемократија има ауторитарни предзнак (као хибридни поредак, са двојством установа, она садржи и ауторитарне ознаке), исто тако није у потпуности прихватљива ни теза, коју износи В. Гоати, да је псеудодемократија у овом периоду инволуирала у „чисти” или „огољени” ауторитаризам. Јер, и поред крајње отежаних услова опозиционог деловања, ипак још није дошло до укидања, законским путем, партијске и друштвене опозиције; а такође, представници режима су и даље држали до обезбеђивања демократске легитимизације својој власти, путем вишестраначких избора, ма колико се ту заправо радило о одржавању привида те легитимности. То признаје и сам заступник ове тезе када каже: „Истини за вољу, инволуција у ауторитаризам није доведена до краја, јер у Србији ипак нису законом забрањене опозиционе политичке партије, мада је слобода њиховог деловања била битно ограничена”.²⁸⁾ Уосталом ту се намеће и једна хипотетичка дилема: у случају да је стварно до тога и дошло у пракси, да ли би се онда уопште могло говорити о „чистом” ауторитарном поретку или би ту пре била реч о неком тоталитарном типу. Можемо, дакле, закључити да су извесне карактеристике изборне демократије и даље формално постојале, али да је за овај период посматрања потребно ставити посебан нагласак на онај префикс „квази”; или, пак, тадашњи квазидемократски поредак третирати као онај подтип хибридног режима који Марина Отавеј (Marina Ottaway) назива хибридним режимом у опадању. А то је, према њој, управо онај хибридни режим у којем „ауторитарне тенденције постају све јаче и који ускоро прелази у недемократски режим или пропада”.²⁹⁾

28) Владимир Гоати, „Природа поретка и октобарски преврат у Србији”, *op. cit.*, стр. 48.

29) Marina Ottaway, *Democracy Challenged. The Rise of Semi-Authoritarianism*, Carnegie Endowment for International Peace, 2003, стр. 20; нав. према: Душан Павловић, Слободан

То, заправо, казује да је и у овој другој, ауторитарнијој фази бившег режима постојао онај нужан институционални минимум за примену праксе грађанске непослушности; а која је тим пре била потребна, што су услови деловања у политичкој и јавној сфери постајали све рестриктивнији. Ако би, наиме, применили један метод аналитичког тестирања легитимитета политичке власти који полази од три легитимацијска критеријума, као што су: циљеви-вредности које власт прокламује, заговара и пропагира; средства која користи у функцији њихове реализације; и резултати примене тих средстава, односно последице деловања власти³⁰⁾, могли бисмо недвосмислено закључити да је тадашњи режим у Србији пао на испиту легитимности и пре њеног формалног губитка. Ово значи да је и пре септембарских избора из 2000. постојала криза легитимности власти са таквим степеном легитимацијског дефицита да је већ била достигнута она граница где престаје политичка обавеза грађана на послушност и започиње друга врста њихове дужности, а то је дужност грађанске непослушност.

Што се, пак, тиче оног другог кључног услова за спровођење овакве праксе – постојања цивилне политичке културе, о њему ће бити више речи у наставку овог текста (који ће изаћи у следећем броју истог часописа). Но, овде ћемо истаћи само то да су грађани Србије, управо захваљујући свом вишегодишњем искуству у одупирању, па донекле и прилагођавању владајућем режиму, у „завидној” мери стекли цивилне врлине, пре свега оне попут храбрости, међусобне солидарности и кооперативности, и достигли одређен

Антонић, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, *op. cit.*, стр. 102. Марина Отавеј, поред хибридних режима у опадању, разликује још два типа ових режима: хибридне режиме у равнотежи (стабилне) и оне који пролазе кроз динамичне промене, уз спремност власти за отварање и прелазак у демократски поредак. Из наших разматрања овде произлази да је до 1996. год. хибридни псеудодемократски поредак у Србији био мање-више стабилан, у смислу да су његове амбивалентне (ауторитарне и изборно-демократске) компонентне биле у релативној равнотежи. При том, важно је рећи да је оправдана скепса, какву су Павловић и Антонић изразили, у могућност дугорочне равнотеже хибридних поредака (*ibid.*); али у случају Србије она и није била дуготрајна, јер су, историјски посматрано, убрзо преовладале ауторитарне тенденције. Ови аутори, наиме, тврде да је хибридни режим Милошевића (који они, користећи теоријску матрицу коју су 2002. год. развили Левитски и Уеј /Steven Levitsky; Lucan Way/, називају изборним или компетитивним ауторитаризмом) био све време у опадању, дакле, у неравнотежи, допуштајући могућност постојања његове равнотеже једино у периоду 1994-1995 и 1997-1999. године.

- 30) Овај метод тестирања (испитивања) политичког легитимитета предлаже Војислав Становчић, у: „Проблеми легитимности политичке власти”, *op. cit.*, стр. 94-96. О томе више видети и: Александра Мировић, „Криза легитимности и престанак политичке облигације, или право и дужност грађанске непослушности”, *Српска политичка мисао*, вол. 27, бр. 1, 2010, ИПС, Београд, 2010, стр. 126-127.

степен критичке политичке свести који је неопходан за овакву врсту политичког деловања. Имајући све напред изложено у виду, сматрамо да се и стратегија отказивања послушности властима која је била примењивана у овим последњим годинама Милошевићеве владавине, такође може потпуно оправдано сврстати у примере грађанске непослушности.³¹⁾

Примена грађанске непослушности као средства политичке борбе у условима једног хибридног системско-институционалног контекста, у каквим се тада налазило српско друштво, па чак и онда када је тај хибридни режим ушао у фазу свог опадања, са јачањем ауторитарних тенденција, била је могућа управо јер су актери цивилног друштва у настајању имали довољно развијену критичку свест о природи своје политичке облигације на послушност, као и довољан степен грађанске врлине храбрости да је престану извршавати. Управо због тога, наш основни налаз и гласи да системско-институционални контекст представља само одређен оквир понашања људи, али да на њихово политичко деловање такође утичу, па чак и пресудно, друштвене норме, односно политичко-културне вредности и оријентације.

Случај Србије показује да деловање путем примене ове еволуционистичке и реформске стратегије, са свим карактеристикама које она има *per deffinitionem*, може да буде усмерено не само против воље већине која стоји иза одређених закона и политичких

31) Илустративан пример грађанске непослушности из овог периода је ЦеСИД-ово организовање надгледања септембарског изборног процеса на бирачким местима, иако није била добијена званична дозвола за то. При том, поред тога што је то била директна непослушност, она је била и тајна (прикривеним надгледањем избора, настојало се да се избегну санкције), а што противуречи условима постављеним у оквиру савременог концепта грађанске непослушности. Али, без обзира на то, ово је један, како истиче Спасићева, „доста чист пример“ противзаконитог цивилног деловања, узрукованог нелегитимном одлуком политичке власти (о забрани надгледања избора од стране актера цивилног друштва). О томе видети: Ивана Спасић, „Грађанска непослушност“, *op. cit.*, стр. 73. Такође, и свакодневни велики протести у Београду и другим градовима Србије, који су уследили након покушаја кривотворења резултата септембарских избора, а у чему је учествовала и Савезна изборна комисија (СИК), кршећи изборне и друге прописе, али и сам важећи Устав (званично објавивши 29. септембра 2000. да је Војислав Коштуница, кандидат ДОС-а, добио 48,96 одсто од укупног броја гласова, дакле, да није добио потребну већину од 50 одсто плус један глас за победу у првом кругу; иако је накнадно, после Милошевићевог изнуђеног признања изборног пораза, прогласила да је овај кандидат опозиционе коалиције тада победио са 50,24 одсто гласова) нису били ништа друго до примена грађанске непослушности. Рецимо, то је очигледно у случају чина тринаест хиљада рудара колубарских рудника који су, придружујући се хиљадама других грађана у протесту, обуставили производњу; а управо су исказана међуграђанска солидарност и снажна цивилна подршка рударима осујетиле власт у покушају да их принуди, претњом употребе силе, да наставе процес рада.

одлука, то јест оних који су их донели, већ и против (само)воље политичке власти која је, управо игноришући већинску вољу у друштву, изгубила својство легитимности. Другим речима, то значи да је примена овакве *bottom-up* стратегије политичког деловања (од основе друштва ка његовом врху) могућа не само у условима већ консолидоване демократије, односно постојања развијеног и стабилног система демократских институција, него да је исто тако могућа и у условима оне минималне, изборне демократије, али такође и у квазидемократским условима, и то управо као једна еволутивна стратегија спровођења демократских промена.

Aleksandra Mirovic

**CIVIL DISOBEDIENCE AS AN EVOLUTIONARY
BOTTOM-UP STRATEGY FOR DEMOCRATIC
CHANGES: THE CASE OF SERBIA**

Summary

In the basis of modern concept of civil disobedience, or in other words in the base of dominant Rawlsian version of this concept, there is one primarily systemic theoretical-methodological approach. However, a basic precondition for implementation of this political practice is a strictly defined systemic-institutional frame reflected in already developed and stable liberal-representative democracy. In addition to this, there are some additional preconditions needed for justification of such civil activity. Among them certainly the most significant precondition is the systemic approach which implies that it does not question the constitutional-legal and political order, but only individual legal and political acts (documents), certain political decisions, measures and policies. Use of such theoretical-methodological matrix may lead to a conclusion that non-institutional political activity of citizens of Serbia in their anti-regime battle in quasi-democratic climate of 1990's could not be defined as civil disobedience in true meaning of this notion. In this paper author attempted to prove that the above mentioned general theoretical frame as a starting point is too narrow and dogmatic-like, because it divides theory from reality, in this case the reality of Serbian society in last decade of 20th century. Moreover, its use as a starting point also downgrades cognitive and socio-political usability of the concept of civil disobedience itself and consequently usability of democratic capacity of modern societies. Therefore the author attempted to underline that the abovementioned approach is ques-

tionable and that it produces a whole line of analytical simplifications in empirical research in general, including the analysis of the nature of protest actions of social opposition in Serbia of that time. In line with it, the author proposed certain correction of such systemic-institutional approach and its upgrade by civic culture approach as one normative approach. On the basis of an extensive analysis of systemic-situational context in period of 1999-2000 and the Fifth October event in particular, along with simultaneous consideration of the existing normative (political-cultural) frame, the author made conclusion that at that time in Serbia, although a pseudo-democratic conditions of one hybrid regime still existed, still a massive cancellation of obedience to the government "happened" while maintaining some basic traits of civil disobedience that are underlined in case of modern conceptualizations.

Key Words: civil disobedience, liberal-representative democracy, quasi or pseudo-democracy, hybrid regime, case of Serbia, institutionalization of democracy and human and civil rights and freedoms, civil-society and political actors, democratic capacities, civic political culture, democratic changes, systemic-institutional approach, normative approach.

ЛИТЕРАТУРА

- Бакић, Јово, „Проблеми политиколошког формализма, научног провинцијализма и политизације политиколога”, у: *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године: Годину дана после*, Душан Павловић (ур.), Службени гласник, Београд, 2008.
- Bleiker, Roland, “Rawls and the limits of nonviolent civil disobedience”, *Social Alternatives*, Vol. 21, No. 2, Autumn 2002.
- Carter, Alan, “In defence of radical disobedience”, *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 15, No. 1, 1998.
- Деспотовић, Љубиша, „Политичка социјализација вредности цивилног друштва као нужан услов демократских промена у Србији”, у: *Услови и стратегије демократизације*, Вучина Васовић, Вукашин Павловић (урс.), ЈУПН, ФПН, Београд, 2004.
- Diamond, Larry, “Is the third wave over”, *Journal of Democracy*, No. 3, 1996.
- Гоати, Владимир, *Партије Србије и Црне Горе у политичким борбама од 1990. до 2000*, Conteco, Бар, 2000.
- Гоати, Владимир, „Природа поретка и октобарски преврат у Србији”, у: *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, Ивана

- Спасић, Милан Суботић (урс.), Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2001.
- Гоати, Владимир, *Стабилизација демократије или повратак монуизму: „Трећа Југославија” средином деведесетих*, Унирекс, Подгорица, 1996.
 - Habermas, Jürgen, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12, 1989.
 - Јовановић, Милан, „Консолидација, принципи ‘слободних’ и ‘фер’ избора и уставни дизајн”, у: *Консолидација демократских установа у Србији – годину дана после*, Душан Павловић (ур.), Службени гласник, Београд, 2008.
 - Keane, John, “The politics of retreat”, *The Political Quarterly*, Vol. 61, No. 3, 1990.
 - Кин, Џон, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, „Филип Вишњић”, Београд, 2003.
 - Matan, Ana, *Teorija političke legitimnosti Johna Rawlsa*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2008.
 - Михаиловић, Срећко, „Политичке формуле одржања и промене режима у Србији”, у: *Револуција и поредак: О динамички промена у Србији*, Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), ИФДТ, Београд, 2001.
 - Мировић, Александра, „Криза легитимности и престанак политичке облигације, или право и дужност грађанске непослушности”, *Српска политичка мисао*, вол. 27, бр. 1, 2010, ИПС, Београд, 2010.
 - Мировић, Александра, “О грађанској непослушности као елементу цивилне политичке културе”, *Политичка ревија*, вол. 24, бр. 2, 2010, ИПС, Београд, 2010.
 - Мировић, Александра, „Савремена схватања цивилног друштва с посебним освртом на концепцију Џона Кина (John Keane)“, *Политичка ревија*, год. (XVI) IV, вол. 8, бр. 3, 2005, Институт за политичке студије, Београд, 2005.
 - Мировић, Александра, „Савремена схватања грађанске непослушности”, *Политичка ревија*, вол. 23, бр. 1, 2010, ИПС, Београд, 2010.
 - „Нова влада у Тунису”, извор: *РТС*, понедељак, 17. јануар 2011; интернет: <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/2/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82/827632/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B0+%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0+%D1%83+%D0%A2%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%83.html> (приступљено: 01/02/2011).
 - Орловић, Славиша, „Проблеми демократске консолидације Србије”, у: *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године - годину дана после*, Душан Павловић (ур.), Службени гласник, Београд, 2008.

- Павићевић, Ђорђе, „Либералне вредности и политичка стабилност у Србији”, *Филозофија и друштво XIX-XX*, ИФДТ; интернет: www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2002/0353-57380209165P.pdf.
- Павићевић, Ђорђе, Спасић, Ивана, „Прелазна оцена: Промене у Србији као облик социјалног учења”, у: *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), ИФДТ, Београд, 2001.
- Павловић, Душан, Антонић, Слободан, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, Службени гласник, Београд, 2007.
- Павловић, Душан, Антонић, Слободан, „Одговор на критике”, у: *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године: Годину дана после*, Душан Павловић (ур.), Службени гласник, Београд, 2008.
- Павловић, Вукашин, *Друштвени покрети и промене*, Факултет политичких наука, Удружење за политичке науке Југославије, Београд, 2003.
- Ролс, Џон, *Теорија правде*, Службени лист, Београд, ЦИД, Подгорица, 1998.
- Sabl, Andrew, “Looking forward to justice: Rawlsian civil disobedience and its non-Rawlsian lessons”, *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 9, No. 3, 2001.
- Савић, Миле, „Догађај и нарација: О процењивању карактера савремених догађаја”, у: *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), ИФДТ, Београд, 2001.
- Спасић, Ивана, „Грађанска непослушност”, у: *Критички појмовник цивилног друштва* (II), Предраг Крстић (ур.), Група 484, Београд, 2004.
- Становчић, Војислав, „Правни позитивизам, релативизам и ‘вредносни неутрализам’: Поистовећивање легалитета и легитимитета”, *Правни живот*, бр. 10, 1986.
- Становчић, Војислав, „Проблеми легитимности политичке власти”, *Глас*, CCCLXVI, књига 26, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд, 1992.
- Стојановић, Светозар, „Демократска револуција у Србији”, у: *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2001.
- *Услови и стратегије демократизације*, Васовић, Вучина, Павловић Вукашин (урс.), ЈУПН, ФПН, Београд, 2004.
- *Фрагменти политичке килтуре*, Васовић, Мирјана (ур.), Институт друштвених наука, Београд, 1998.

- Вучићевић, Душан, „Демократизација кроз изборе: Изборни ауторитаризам у Србији”, *Политичка ревија*, вол. 26, бр. 4, 2010, ИПС, Београд.
- Welchman, J., “Is ecosabotage civil disobedience”, *Philosophy and Geography*, Vol. 4, No. 1, 2001.

Resume

According to prevailing theoretical conceptions, national anti-regime conflict in Serbia that took place in last decade of last century, including student and civic protests in the winter 1996/1997 and in particular mass protests in September and October in 2000, cannot be considered as the cases of “real” civil disobedience. However, that is what they were taking into account several reasons for it. Not only that such evolutionary strategy was implemented, but it proved itself to be an efficient mechanism of social pressure in pseudo-democratic conditions for accomplishment of legally obtained change of the regime before that. However, modern concept of civil disobedience in its dominant Rawlsian version, connects the possibility of such political practice strictly with existence of developed and stable liberal-representative democracy; while among the conditions of its justification there is accentuated the systemic condition which implies that such activity cannot question the existing constitutional-legal and political order, but only individual legal and political documents (acts), certain political decisions, measures and policies. Starting from the above mentioned theoretical matrix and systemic-methodological approach, and taking into consideration the authoritarian character of ancien régime and also implementing democratic changes as a final objective of actively engaged citizens and their protest actions, as well as existence of elements of violence in case of the Fifth of October event, there comes the conclusion that the above mentioned non-institutional political activity of the citizens of Serbia cannot be defined as civil disobedience in true meaning of this notion.

Before all, the author’s basic remark is related to the general theoretical frame which is the starting point to consider the civil disobedience strictly as a “continuation of democratic politics” (R. Barker), and the remark relates to too narrow and dogmatic character

of this frame. As such, it divides theory from reality and so it downgrades cognitive and also social-political usability of this concept. Therefore the author underlined significance of a different interpretation of the context being necessary for implementation of the practice of civil disobedience, by which its accent would not be placed only to a necessary institutional frame, but also to a certain political-cultural frame. The author underlined the need for correction of the systemic-institutional approach to certain extent in direction of certain reduction of its too high demands toward one necessary institutional minimum which would imply at least a partial institutionalization of democracy and human and civil rights and freedoms and it means existence of civil society at least in its rudiment form, as well as creating a certain necessary space for its functioning and self-defense, as well as democratic legitimization of the government and order, or at least obeying of it. Then it is necessary to combine such "accommodated" institutional approach to one normative approach for purpose of underlining significance of civic political culture (so-called civic culture approach) for implementation of strategy of civil disobedience.

However, the above mentioned concept omitted several aspects that are important for defining of the character of political activity and anti-regime struggle of social opposition in Serbia of that time. Namely, such concept suffers from simplification of things. Firstly, in its basis there is one highly simplified dichotomist division of the orders on authoritative and democratic ones and by this it neglects certain types and transitional (intermediate) models that exist in each of such types of political systems. Secondly, it implies a simplified and one dimensional interpretation of motives and themes of demands of participants in above mentioned protest actions. In addition, it omits to consider problems in theoretical defining of the category of violence and questionableness of non-violence as the traits of civil disobedience.